

СФЕРА САКРАЛЬНОГО В ОНОМАСТИЦІ, ЛЕКСИКОГРАФІІ ТА ЛІНГВОДИДАКТИЦІ

УДК 81' 373.2: 81' 371

ББК Ш 12=11.4+310

Галина Лукаш

КОНОТОНІМІЯ САКРАЛЬНОГО СВІТУ

Статтю присвячено процесам розширення онімічних значень біблійних власних імен. У сучасній українській мові конотативні імена набули нового значення, перемістившись зі священних текстів у побутову сферу.

Ключові слова: конотативні імена, конотативний топонім, конотема, семантичні трансформації, біблійні імена власні.

Галина Лукаш

Коннотонимия сакрального мира

Статья посвящена процессам расширения онимических значений библейских имен собственных. В современном украинском языке коннотативные имена приобрели новое значения, переместившись из священных текстов в бытовую сферу.

Ключевые слова: коннотативные имена, коннотативный топоним, коннотема, семантические трансформации, библейские имена собственные.

Galina Lukash

Connotonimy of sacral world

The article is devoted to the enlargement process of onims value biblical proper names. In the modern Ukrainian language connotative names have acquired a new significance, having moved from the sacred text in the domestic sphere.

Key words: connotative names, connotative toponym, connotema, semantic transformation, biblical proper names.

У багатьох дослідженнях зарубіжної лінгвофілософії, у дореволюційній російській релігійній філософії (В. Соловйов, О. Лосєв, П. Флоренський, С. Булгаков), у сучасній лінгвістиці (білоруський вчений А. Гіруцький), у низці праць містичного та езотеричного спрямування звертається увага на духовну (енергетейну і духовно-енергетейну) і власне енергетичну природу мови. В українській філософії мови донедавно прогалину подібних теорій заповнив Ф. Бацевич нарисами „Духовна синергетика рідної мови” [2]. Сучасні дослідження з ономастики теж враховують „історію розуміння людської мови як глибинно-символічного, духовного, синергетичного, теоантропокосмічного явища, нерозривно пов'язаного з Вічними Божественними Логосами і пізнавальною діяльністю людини” [2, с. 2]. Так, І. Ратникова, аналізуючи власні назви у різних типах свідомості, звертає увагу на позиції релігійно-міфологічної свідомості [9, с. 22-24]. Під впливом цих ідей виникає поняття ономастичної харизми як вияву одного з універсальних надетнічних культурних архетипів, у якому подано колективний досвід називання іменем. „Говорячи про ”ономастичну харизму”, ми маємо на увазі визнання авторитету імені, його впливу на носія, його ”програмувальних” властивостей. Це давня константа духовного життя була однаковою мірою істотною як для міфологічного, так і для релігійного типів свідомості”, – зазначає А.П. Забіяко [4, с. 54].

Слово, що звучить іззовні, є знак Слова, що сяє всередині. І ми маємо підвестися до цього внутрішнього мовлення, – вважає Ф. Бацевич [1, с. 96]. П. Флоренський писав про надзвичайну потужність слова, яке назріло в душі людини і рветься назовні, горить і палає, якщо не висловлене. Найбільшою мірою синтетичності з усіх слів, на його думку, володіють власні назви, які після термінів і формул стоять на наступній сходинці магічної потужності. Завдання статті – з'ясувати, яку семантичну мінливість і потужність виявляли і виявляють сьогодні біблійні конотонімні власні назви. До конотативних онімів (конотонімів) християнського походження ми відносимо оніми, що внаслідок вторинної номінації набули нових сем (конотем) і стали називати, крім біблійних, інших референтів (явища, місця, поняття, осіб), заступаючи у такому разі загальні назви, але зберігаючи при

цьому мотивований зв'язок із першим референтом. Перш за все у цій роботі звернемося до топонімів, простежимо, як трансформувалась біблійна географічна назва. При цьому будемо мати на увазі, що „ім'я місцевості має підпорядковане значення порівняно з іменем людини” (12, с. 321), у ньому міститься простіша й реальніша інформація, ніж в особовому імені.

На нашу думку, усі конотативні імена за культурологічними часопросторовими координатами можуть належати як високій, так і низькій сфері, а також констатувати наявність певних сутностей землі, тобто бути явищами сакрального і профанного світу. Так, конотонімами (КО) сакрального світу можна назвати: 1 – конотативні міфоніми (наприклад, *Дунай, Мара, Баба Яга*); 2 – християнські конотоніми. КО профанного світу першого порядку – це: а) переосмислені імена, топоніми, назви соціальних явищ, подій і фактів світової та вітчизняної історії; б) назви реальних об'єктів, що набули понятійності і поліреферентності; в) ”перевтілені” поетоніми; КО профанного світу другого порядку – це жаргонні, просторічні, вульгарні КО. Вищі цінності вічні, і за нашими спостереженнями, конотоніми сакрального світу є давнішими і багатшими своїми конотаціями за мирські.

Термін „християнські конотоніми” дещо ширший, ніж „біблійні конотоніми”, оскільки до цього поняття залучаються, крім конотонімів, джерелом появи яких стала Біблія, ті конотоніми, що сягають своїми коренями символіки світу, утвореного Священним Письмом у просторі всієї християнської культури. Намагаючись торкнутися святих імен Книги Книг, повторимо застереження Віри Сулими про те, що, свято віруючи в духовний вимір буття, сповідуючи традиційні цінності церкви Ісуса Христа, варто прагнути поєднати різні підходи до Біблії – релігійно-богословський та історико-літературний, віросповідний та науково-художній [11, с. 4]. „Намагання схарактеризувати іманентно властиві біблійній символіці риси спирається на підставово різні критерії: онтологічного зв'язку / відстороненості від давньоєврейської етнічної символіки – критерій, що базується на атрибуції тексту Біблії як літературного джерела; абстрагованої природи біблійної символіки порівняно з язичницькою символікою конкретики божественних предметів – у канонізованих священних текстах символізуються знак, слово, образ, ситуація, їх метафоричні значення, що набувають абстрактно-узагальненого тлумачення; специфічності символічної структури з домінантою символіки числа, оцінки з погляду логічності / абсурдності як універсальної символіко-дидактичної моделі світу, що спирається лише на конкретний досвід історичних умов Палестини”, – вважає Л.І. Шевченко [13, с. 287].

Духовний смисл архетипу завжди пов'язано з його назвою, іменем. „Ім'я – найтонша плоть, завдяки якій виявляється духовна сутність”, – писав П.Флоренський [12, с. 463]. „Ім'я висловлює те, що становить собою носій імені. Ім'я передає те істинне значення, істинну цінність відомого предмета, і, оскільки *Ім'я* мало відношення до відомої особи, воно тому повинно було, отже, позначати істинне єство, усе внутрішнє, одним словом, *саму цю особу*”, – підкреслював О.Лосєв (виділено автором) [6, с. 324]. Особливо така позиція важлива у тлумаченні Імені Бога. Тільки беручи до уваги саме таке співвідношення між іменем і сутністю Божими, можна досить правильно зрозуміти й пояснити, наприклад, той факт, чому ізраїльтяни завжди особливо прагли до того, щоб давати своїм дітям імена, до складу яких входило Ім'я Боже. Не лише думка, згадка та вимова Імені Божого привертає носіям такого імені благословення Боже; саме Ім'я Боже як реальна сила завжди супроводжує такого носія на всіх шляхах його життя і цим він особливо залучається до спілкування з Господом [там само]. Давні єгиптяни вірили, що людська природа має, крім тіла, душі, тіні і *ка* (своєрідного двійника) ще й ім'я; мешканці Ангмагзалика (у Гренландії) стверджували, що людина складається з трьох частин: із тіла, з душі та з імені (атеката). Індуси вважали, що ім'я носить в собі одну частину тієї істоти,

яку воно зображує. Отже, до імені завжди ставились дуже серйозно і такі погляди були досить поширеними у давні часи. Саме з цих позицій теологи пропонують розглядати численні випадки перейменувань, що трапляються у Старому й Новому Завіті. Перейменування не тільки несуть на собі символічний характер, вони мають й певне реальне значення. Ім'я – джерело сили, воно спрямовує життєву долю того, хто його носить. Із зміною імені змінюються сутність особи та її шлях.

Християнські власні назви переживали процес конотонізації уже в самому священному тексті. „Сакралізація реалії спричиняє її символізацію”, – стверджує В.В.Жайворонок [3, с. 205]. Так, різні видання „Библейских энциклопедий” і „Словарь переносных, образных и символических употреблений слов в Псалтири” [5] засвідчують багато таких прикладів, поданих для правильного розуміння сакрального тексту, для відчуття глибини смислу, що в ньому міститься. Зупинимось на деяких із них. Так, *Сіон* – пагорб, що вважався найпівденнішим з тих, на яких був побудований Єрусалим, у Святому Письмі означав Церкву, як земну, так і небесну. Єрусалим також називався *гора Сіон*. *Горою Сіонською*, *вратами Сіоня* або просто *Сіон* іменувалась християнська Церква [5, с. 40, 228, 393], а вираз „*дщерь Сіонова*” символізував місто Єрусалим. У множині останній вираз означав жіноче населення Єрусалима, так само, як вираз „*сини Сіона*” – його чоловіче населення. Сполучення *Сіон і Єрусалим* мало конотому ‘небесна і земна Церква’ [5, с. 394]. Топонім *Єгипет* вживався у значенні „землі, що перебували під владою диявола” [5, с. 264]. Підставою для появи такої семантики вважають слова Феодорита про те, що цією державою завжди володіло бісовство. У такому ж значенні – „нечестиві народи” – вживається онім *Вавилон*. *Ефіопією* названо в „Псалтирі” віддалені околиці землі; так іменовано також усіх язичників, ідолопоклонників, оскільки, за поясненням Афанасія Великого, ефіопляни вважались людьми, що мешкали далі за всіх [там само, с. 265]. Християнські власні назви, виявивши високий потенціал до конотонізації уже в самому тексті Священного Письма, продовжували міфологічну традицію створення архетипних конотативних рядів, зокрема, архетипів Матері, воїна, жінки-захисниці, щасливого краю тощо. (Зазначимо, проте, що ця думка далека від тлумачення частиною українських культурологів біблійної тематики в міфологічному аспекті, коли історія Ісуса Христа стає одним з багатьох європейських міфів. Це – Священна історія, а не міфологічна).

Серед християнських імен (як назв осіб, так і назв місцевості) існує поділ на імена з позитивною та імена з негативною конотацією. Негативна конотація задається самим першотекстом і зберігається упродовж всієї історії. Це або міста, або особи, покарані Божим гнівом. Так працює задана програма цінностей для людини, парадигма поведінки, яка їй підказує, як треба робити, на кого треба звірятись як на зразок, а що є реаліями, яких треба остерігатись. Імена з негативною конотацією переходять до низького стилю і стають лайливими (*ірод*, *юда*); застерігаючи, передають поняття „гріх” (*содом*), є образливими іменуваннями непривабливих мовцю людей (*нілат*). Здебільшого їх можна віднести до відконотонічних деонімів. Оними з позитивною семантикою і після переосмислення в межах конотонімії зберігають своє призначення – називати високі ідеали.

Побутує думка, що спочатку люди пізнавали Бога як Владика природи. Це знайшло відбиток у політеїзмі, пошуках божественних начал в окремих силах природи, її явищах, тваринах, рослинах. Аналізуючи погляди архімандрита Феофана на старозавітне божественне Ім'я, О. Лосев зазначав, що природний розум язичників ще не піднявся до розуміння Бога як цілості різних іпостасей. „Тут Божество або пантеїчно зливається зі світом і... розвивається за законами космічної необхідності, або якщо виявляється особисто, то сама особа береться антропоморфно й антропатично, з усіма рисами

людської обмеженості й гріховності” [6, с. 345]. Пізнання Бога як Бога благодаті прищеплюється релігійній свідомості старозавітної людини із настанням синайського періоду – виходу євреїв із єгипетського полону. Погляди архімандрита Феофана О. Лосєв наводить у зв’язку з поясненням різних імен Бога. Характеризуючи історію іменослав’я у своєму власному розумінні, О.Лосєв доводить, що Ім’я має значення, і виділяє смислове (або світлове), енергійне та теологічне значення Імені. Світлове значення – це те світло, що міститься в кожному імені, його дух; енергійне – це енергія, про яку вже йшлося; теологічне – мета, те світле й божественне буття, до якого прагне людина. Якщо енергійне значення – це енергія, що сходиться на земне життя, східна́ за напрямом; то теологічне значення – енергія, що піднімає до висот; вона за напрямом висхідна́. Отже, Ім’я – світло, Ім’я – сила, Ім’я – святиня, і жодне з цих значень неможливе без іншого.

Спробуємо розглянути з цих позицій, що може відбутись, якщо біблійне ім’я переосмислюється, коли його вживають поза священним текстом (зауважимо, що Ім’я Боже є сам Бог, а ім’я із священних текстів має тільки Божу енергію). Використання християнських конотонімів у сучасному мовленні – свідчення зв’язку внутрішнього світу сучасника, його духу, із сакральним світом Священного тексту. Якими словами позначати своє ставлення до людини, до себе, до свого оточення, свого топосу, чи підніматися до неба (теологічне значення імені), чи падати вниз (профанний конотонім), – людина визначає сама, обираючи між *sacrum* і *profanum* систему власних людських цінностей.

Потрапляючи у профанний текст, ім’я десакралізується, тобто втрачає теологічне значення – енергію, яка може залучити до сфери небесного, і перестає бути святиною. Залишається світло як відблиск належності до священного тексту, його значення і сила – енергія, вкладена в кожне ім’я. Заново втілене ім’я пов’язується із земними реаліями і набуває певного понятійного реального значення, передаючи йому своє світло. Наприклад, Єрусалим, або Іерусалим – головний центр релігійного культу християн, юдеїв та мусульман; мета численних паломництв; святі місця трьох релігій, місто, що посідало й посідає важливе місце в історії релігії. У перекладі – „основа, житло світу”. Тому, безперечно, цей топонім розвинув конотеми „святе місце”, „святиня”: *Але в них (євреїв) – в них усе-таки випалені до вохряної жовтизни пагорби, на яких триває історія: хто скаже мені, де наш Єрусалим (виділено автором – Г.Л.), де його шукати?* (Забужко О. Польові дослідження з українського сексу). Збереглася в сучасній мові і давня конотема, що виникла у православній літературі: *Небесний Єрусалим – Царство небесне, образ описаного в Апокаліпсисі „святого міста”, у якому після страшного суду разом з Богом житимуть праведники. Ніде нема для мене місця. Хоч світ цей мій. То йду я ним, ночуючи в чужих обійстях, В небесний мій Єрусалим (Середа А. В кімнаті, де холонуть пальці). Вирази *поруйнування, зруйнування Єрусалима* – це знищення чогось святого, чому варто поклонятись: *Розбито наш Єрусалим, Сіонські святощі в руїнах, Але над попелом святим Замає знов наш стяг на стінах... Ганьбу московської труни Колись скрашали тільки мрії, – Тепер ми вільні сини І не підхилим більше виї. Зміцниться наш Єрусалим, – його життям своїм обстоїм...* (В. Черкасенко). Звернімо увагу на синонім топоніма *Єрусалим – Сіонські святощі*. Поет користується усталеним у православній літературі словосполученням, утвореним на базі назви пагорба *Сіон*.*

Надзвичайну духовну силу має назва місця в Єрусалимі, де Ісус провів свою останню ніч перед арештом, – *Гетсиманський сад*. Потужність цього оніма, посилена трагедією останніх роздумів Спасителя, пояснюється глибокою символікою, закладеною Біблією у саме поняття саду. Дослідження семантики біблійного символу саду засвідчує давню мрію про втрачений рай: „рай” у перекладі з перської мови означає „сад”. Асоціативно переносючи значення біблійного Гетсиманського саду у наше життя, це конотативне ім’я називає сьогодні поняття святого місця, святині: *Ми зреклися нашої любові – згубили*

стежку в Гетсиманський сад (Гужва В. Цей проминальний світ), а інший конотонім на позначення священного саду *Едем* – чистоти, спокою, щасливого життя: *Вечірнє сонце, дякую за день! Вечірнє сонце, дякую за втому. За тих лісів просвітлений Едем і за волошку в житті золотому* (Ліна Костенко); *Нехай у тій хаті життя – не Едем і пекла в ній більше, ніж раю, В контексті великих всесвітніх проблем вона не стоїть межі краю* (Луків М. Моя Україна). „*Полуничний Едем у страшних снах*” – назва статті про закордонні заробітки („Україна”, №5, 2004 р.). Сполучення *загублений Едем* означає ‘втрачений рай’, ‘загублене щастя’. У цьому вислові, звичайно, може також актуалізуватись алюзія до назви відомої поеми. Але на першому місці все ж спогади про біблійний текст. *Народ мій – велетень в кайданах, Мій край – загублений Едем* (В. Черкасенко); *Довго грав він і плакав. Романси з горла п’яного хрипко лились, що живе він неначе у трансі, що не буде уже як колись. Про любов, що пішла за водою, про загублений щастя Едем, що дитиною більше малою він не гратиметься над Дінцем* (Сосюра В. Поет).

Назва давнього міста *Содом* як пам’ять про грізний суд Божий, урок всім, хто веде нечестиве життя, зберігалась і довго ще буде зберігатись у людській пам’яті. На основі давньої легенди сьогодні конотонім *Содом* (*содома*) розвинув перш за все конотему ‘гріх, розпуста’: *Але в твої обійми я впаду і за тобою радісно піду Назустріч бурі – в сяючу содому* (Д.Павличко). Або вужче – просто „гріх” *Я, будиши писарем при ньому, Писав його листи в Москву, і кожне слово, як содому, Приймав у серце, повне грому, Вмирав з поганьблення й гніву* (Павличко Д. Петрик). Втративши сему „покарання, Божий суд” і таким чином відступивши від біблійного смислу, цей конотонім часто означає безлад, непорядок. – *Як воно у пенатах, Марго? – це був Чижевський. – Содом. – Вибач, прибрати не наважився* (Ігіна З. Обличчя). Із цим же значенням утворилось відконотонімне слово *содомисько* – із конотемою ‘безлад, шум’: *Схопив дівчину брутално за руку й потягнув у содомисько музики* (Бедзик Ю. Довге повернення).

Разом з назвою міста *Содом* часто згадується місто *Гоморра* – друге з п’яти міст у долині Сіддінській, які були зруйновані Господом за безчестя небесним сірчаним вогнем. На місці, де колись стояли нечестиві міста долини Сіддін *Содом*, *Гоморра*, *Адма*, *Севоїм* і *Цоар*, утворилось *Асфальтове* (або *Мертве*, або *Солоне*) море. „*Урядовий кур’єр*” (29 березня 2000 р.) писав про результати досліджень, що ведуться у цьому районі: *Британський вчений вважає, що йому вдалося виявити на дні Мертвого моря руїни міст Содом і Гоморра. Як повідомляє британська “Дейлі телеграф”, групі фахівців під керівництвом Майкла Сандерса вдалося за допомогою батискафа знайти на дні Мертвого моря сліди древнього поселення. Тут назви вжито у прямому значенні. Нові конотемі виникли давно, причому в назвах лише двох із п’яти покараних Господом міст. Конотонімна діада *Содом і Гоморра* може зберігати велику букву, може виявляти графічні ознаки апелятивного сполучення. Найпоширеніша конотема – ‘шум’, ‘гармидер’. *Содом та Гоморра на тій галицькій землі зчинилися* (Д. Бедзик); *Содом в парламенті й гоморра, горгони з лютістю кричать, що треба знову без розбору нас у концтабори загнать* (Нар. словесність). Інша конотема, в якій ніби знято звукове сприйняття хаотичного доквілля і додано абстрактних асоціацій позначення стану, – ‘неспокій’, ‘метушня’, ‘хаос’. *Інтелігентної слави захотілося чоловічку! Зрозумів, що життя коротеньке, а мистецтво – вічне. Ох, це вічне мистецтво! Цей вічний ... содом і гоморра!* (Тарасюк Г. Дика джунгля); *Тому затужив подумки: „Що нарobili, то нарobili демократії! Содом і гоморра! Сто партій! Секта на секті! Уже і мормони завелися... А православні знай б’ються!.. Смути і одне беззаконня!”* (Тарасюк Г. Судна неділя). Менш поширена конотема зберігає сему, що більшою мірою усталилась у конотонімі *Содом* і наближає сполучення до біблійних асоціацій, – „гріх, розпуста”: *Запущеними вулицями здичавилих**

міст ходили би неправі та сифілітики. Содом і Гоморра оселились би в кожному серці (Процюк С. Тотем). У російській мові ця конотема розвинулась ширше [див.: 7, с. 339].

Інший поширений конотонім з негативною семантикою – *Армагеддон*. Первісний топонім: *Армагеддон* – вершина Магеддо біля Єрусалима, місцевість у Палестині. За „Повним церковно-слов’янським словником протоієр.” Г.Дьяченка [8, с. 879], це місцевість, де мають бути зібрані царі вселенські з їх війнством на брань у великий день Вседержителя, але де ця місцевість – невідомо. За „Релігієзнавчим словником” *Армагеддон* – місцевість біля півніжжя г. Кармел, яка у біблейські часи мала стратегічне значення – була місцем вирішальних битв з єгиптянами, ассірійцями, вавилонянами та ін. завойовниками Ханаанського краю [10, с. 8]. Конотонімізуючись, цей топонім розвиває такі конотеми: 1. Катастрофа, кінець світу. – *Віро!* – гукнув Г.-М. Його кинуло в піт. Обличчя Юлі свідчило про початок Армагеддону (Стусенко О. Чорні вогні). 2. Стан сильного алкогольного сп’яніння (Перший словник українського молодіжного сленгу [Укладач С. Пиркало], Короткий словник жаргонної лексики української мови). Другий конотонім належить до сфери конотонімів профанного світу другого порядку, коли власна назва переходить до жаргонної лексики.

Таким чином, топонімічні конотоніми *Єрусалим*, *Гетсиманський сад*, *Едем*, продовжуючи біблійні традиції, містять у своїй конотемній структурі значення святині, світлого спокійного місця; конотоніми *Армагеддон*, *Содом*, *Гоморра*, *Ієрихон* – зберегли спогади про покарання, загибель. Крім цих спільних із біблійними значень, кожен з топонімічних КО розвинув свої власні конотеми, втративши енергійний компонент біблійного значення і занурюючись у світ профанного, навіть згрубілого профанного. Перестаючи працювати в одній площині, біблійні конотоніми, десакралізуючись, все ж несуть за собою основні значеннєві ознаки першотексту.

Література

1. Бацевич Ф.С. Філософія мови: Історія лінгвофілософських учень / Ф.С. Бацевич. – К. : ВЦ „Академія”, 2008. – 240 с.
2. Бацевич Ф. Духовна синергетика рідної мови : Лінгвофілософські нариси: монографія / Флорій Бацевич. – К. : ВЦ „Академія”, 2009. – 192 с.
3. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В.В.Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
4. Забияко А.П. Архетипы культурные / А.П.Забияко // Культурология. XX век. Словарь. – СПб. : Универс. книга, 1997. – С. 53-54.
5. Клименко Л.П. Словарь переносных, образных и символических употреблений слов в Псалтири / Л.П.Клименко. – Украинская православная церковь: Спасо-Преображенский Мгарский монастырь. – 2004, – 444 с.
6. Лосев А.Ф. Философия имени / А.Ф.Лосев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 270 с.
7. Отин Е.С. Словарь коннотативных собственных имен / Е.С. Отин. – М.: ООО „А Темп”, 2006. – 440 с. (Второе издание).
8. Полный церковно-славянский словарь. [Протоиерей Г.Дьяченко. Репринтное издание 1900 г.]. – М. : Издательский отдел Московского патриархата, 1993. – 1121 с.
9. Ратникова И.Э. Имя собственное: от культурной семантики к языковой / И.Э.Ратникова. – Минск : БГУ, 2003. – 214 с.
10. Релігієзнавчий словник / [за ред. проф. А. Колодного і Б. Лобовика]. – К. : Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
11. Сулима В. Біблія і українська література: Навч. пос. / В. Сулима. – К. : Освіта, 1998. – 400 с.
12. Флоренский П.А. Имена / П.А.Флоренский // Опыт: Литературно-философский сборник. – М. : Советский писатель, 1990. – С. 317–342.
13. Шевченко Л.І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови: Монографія / Л.І. Шевченко. – К. : Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2001. – 478 с.